

- Szerdahelyi István 1989. *Alkalmazott nyelvészeti alapfogalmak. Tanulmányok, szemelvények I.* rész. Tankönyvkiadó—ELTE. Budapest.
- Thomas, George 1991. *Linguistic purism*. Longman. London & New York.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1987. Tervezet egy tematikus nyelvművelő sorozat létrehozására. *Nyr.* 111: 396—401.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1994. Nyelvárulás vagy nyelventés: kánon vagy diskurzus. *Nyr.* 118: 385—98.
- Zimányi Árpád 1995. Anyanyelvünk a tömegtájékoztató eszközökben. *Nyr.* 119: 206—8.

Balázs Géza

A társadalmi kétnyelvűség típusai és főbb vizsgálati kérdései¹

0. Az oktatásban és a kutatásban is évek óta azt tapasztalhatjuk, hogy a hazai nyelvészetben a legkevésbé sincs konszenzus sem a kétnyelvűség módszertanát, sem alapfogalmait, sem pedig értelmezéseit illetően. Ezért talán nem érdektelen egy általánosabb, szélesebb érdeklődésre is számot tartó keretben tárgyalni a bilingvizmus szociolingvisztikai vizsgálatának egyik kiemelt kérdését, a társadalmi (közösségi) kétnyelvűséget, annak jelentését, kialakulását, főbb típusait, illetőleg néhány fő vizsgálati kérdését a középpontba állítva.

Először a bilingvizmust mint jelenséget és mint szociolingvisztikai helyzetet mutatom be, kitekintve arra a kérdésre is, hogy e problematika milyen helyet foglalt el a 20. századi nyelvtudomány fejlődéstörténetében. Azután röviden számba veszem a kétnyelvűség kialakulásának okait a történeti és szinkron adatok tükrében. E motivációk bizonyos kétnyelvűségi típusokat jelölnek ki, amelyek alapján különböző felosztási kísérletek is születtek. Itt azonban hangsúlyoznunk kell, hogy egy-egy adott közösség nyelvállapotának szociolingvisztikai leírását nem feltétlenül könnyítik meg ezek az — egymást olykor átfedő — taxonómiák.

Bármely kétnyelvű közösség nyelvhasználati szokásai leírhatók a nyelvmegőrzés-nyelvcseré kontinuumán mentén. A dolgozat utolsó részében azt az egyszerű modellt, megközelítési módot fogom bemutatni, amelyet saját, nyelvcserével, nyelvvesztéssel kapcsolatos vizsgálataimban alkalmazok, s amely ugyanakkor felhasználható azon csoportok leírására is, amelyek stabil kétnyelvűségben élnek. Az egyes vizsgálati szintekhez meghatározott szociolingvisztikai fogalmak, jelenségek, illetve kétnyelvűségi univerzálék kötődnek. Ezek közül néhányat saját amerikai-magyar példaanyagom segítségével illusztrálok.

¹ Elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság Általános Nyelvészeti Szakosztályának felolvasóülésén 1996. május 14-én.

1.1. A kétnyelvűség és a kétnyelvűség-kutatás

Azok a diskurzusrészletek, amelyek két vagy több nyelv elemeit tartalmazzák, korántsem sérült emberek véletlenszerű, szórványos megnyilatkozásai. Bizonyos kétnyelvű közösségekben ezek nem csupán teljes értékű, sikeres közléseknek számítanak, hanem az egymás közti kommunikáció normatív módjának tekinthetők. Erről a kérdéstről azonban sokan, sokáig másképp vélekedtek, s vélekednek ma is.

Ha a 20. századi nyelvudomány történetén végigtekintünk, azzal kell szembeszelnünk, hogy alig volt és ma is rendkívül kevés olyan nyelvészeti irányzat létezik, amely a kétnyelvűség problémakörét mint szinkrón jelenséget valamilyen szinten vizsgálati témájának tekintette volna. E hiányosság kettős gyökerű: egyrészt magát a bilingvizmust nagyon sokáig szórványosnak és periferikusnak tartották; másrészt — ezzel szoros összefüggésben — főként az elméleti irányultságú részdiszciplínák nyelvideológiai koncepciói értelmében a kétnyelvűség a normálistól valamiféle eltérésnek minősült (és olykor minősül ma is).

Köztudott, hogy a legtöbb nyelvészeti irányzat egy olyan absztrakt rendszert állít vizsgálata középpontjába, amelynek megvalósulási formája jó esetben is egy normatívnak tétélezett, sztenderd nyelvváltozat. A generatív grammatika (Chomsky 1965) egykori alaptétélezése szerint pedig egyenesen a homogén beszélőközösségben élő ideális beszélő grammatikai kompetenciájának vizsgálata lehetett az elsődleges kutatási feladat.

Amellett, s ez szociolingvisztikai tény, hogy homogén beszélőközösségek nincsenek, sőt olyanokat sem találunk, ahol a meglévő nyelvi különbségek statikusak lennének, valójában az „ideális beszélő” kategóriája az, amelyik a leginkább meghatározhatatlan, ha mindazokat a kétnyelvűeket figyelembe vesszük, akik egyik nyelvükön sem rendelkeznek az egynyelvű anyanyelvűekéhez hasonló kompetenciákkal. Sok millió beszélőről van szó, de elég, ha csak Hymes (1972) Bloomfieldtől átvett példáját említjük a menonimi indián Fehér Villámról, vagy Nancy Dorian brit kétnyelvűség-kutató skót felföldi adatközlőit, azokat a fiatal beszélőket, akiket a kutató *s e m i - s p e a k e r*-eknek nevezett (vö. Dorian 1980; 1981). Bár a kétnyelvűségnek számtalan egyéni típusa létezik, a két- vagy többnyelvű beszélőket kommunikatív kompetenciájuk legtöbbször ugyanolyan sikeres kommunikációra teszi képessé, mint az egynyelvűeket. Így tehát abszurd lenne e nyelvhasználatot valamiképpen deviánsnak, a normálistól eltérőnek minősíteni (l. Bartha 1993a, b).

Ami a bilingvizmus kiterjedtségét illeti, erre vonatkozóan igazán pontos felmérések a mai napig nem állnak rendelkezésre — több okból. Egyrészt az államilag deklarált egy- vagy többnyelvűség a legritkábban tükrözi a valóságos helyzetet; másrészt jól tudjuk, mennyire nehéz a nyelvet és a dialektust objektív kritériumok alapján elhatárolni egymástól (vö. Stewart 1968; Bell 1976). Azt is meg kell jegyeznünk, hogy a kétnyelvűség (mint ahogy az egynyelvűség) sem statikus állapot. A társadalmi, politikai, gazdasági, vallási stb. indíttatású folyamatok, egy esetleges katonai dominancia stb. mindenkor teremthetnek olyan új helyzeteket, amikor egy adott nyelvi-társadalmi elrendezés radikálisan megvál-

tozik. Az azonban mindenképpen tény, hogy: 1. a Föld lakosságának több mint fele két- vagy többnyelvű (Grosjean 1982: 1); 2. nincs olyan ország, amelynek ne lennének többnyelvű beszélői.

A fentiek értelmében a kétnyelvűség bármilyen szempontú vizsgálata mindenkor és mindenhol időszerű kérdés mind elméleti, mind pedig gyakorlati szempontból. E tétel széles körben csak a 70-es években vált Nyugat-Európában, de főleg az Egyesült Államokban elfogadottá, noha a legfontosabb kezdemények már az 50-es évekre visszanyúlnak. Természetesen jóval korábban is születtek már kétnyelvűségről szóló munkák, de ezek főként pszichológiai esettanulmányok voltak (Ronjat 1913, Leopold 1939—49). Az első két monográfia, amely valóban átfogóan tárgyalja a bilingvizmus kérdését, Weinreich *Languages in Contact: Findings and Problems* (1953), valamint Haugen nagyszabású szintézise ugyancsak 1953-ból: *The Norwegian Language in America: A Study in Bilingual Behavior*².

Ha a bilingvizmus problematikáját a klasszikus nyelvészeti irányzatok nem is tudták felvállalni, a 60-as években kibontakozó úgynevezett kötőjeles diszciplínáknak mégis egyik központi kérdésévé vált. Az azóta született több könyvtárnyi irodalom jól jelzi: minthogy a kétnyelvűség egyszerre nyelvi, kognitív, neurolingvisztikai, politikai, oktatási stb. kérdés, e különböző tudományterületek elméleti és módszertani apparátusával eltérő aspektusokból vizsgálható. Egyszermind a kérdés szerteágazó voltának köszönhető, hogy a mai napig nem beszélhetünk kétnyelvűség-kutatásról mint egységes, önálló diszciplínáról, bár az egyes megközelítési módok az utóbbi időben elméleti és módszertani szempontból is egyre szorosabban kötődnek egymáshoz.

Míg a neurolingvisztika, illetve a pszicholingvisztika a kétnyelvű egyént, a nyelvek lateralizációját, a különböző individuális típusokat, a kétnyelvűekre jellemző mentális folyamatokat, a bilingvizmus és a kogníció viszonyát stb. helyezi a kutatás középpontjába, addig a szociolingvisztika, a kulturális-társadalmi antropológia, a nyelvpolitika a két- vagy többnyelvű közösségeket vizsgálja. A szociolingvisztika e közösségek típusait, illetőleg a csoportokban zajló nyelvi és társadalmi változásokat elemzi.

1.2. A kétnyelvűség fogalmáról

A kétnyelvűség terminus technicus definiálása nem egyszerű feladat, hiszen a mai napig nincs igazi konszenzus a tekintetben, hogy ki és milyen szempontok alapján minősül kétnyelvűnek. Beatens Beardsmore egyik könyvé-

² Weinreich művében felvázolja azokat az alapvető jelenségeket és problémákat, amelyek két nyelv érintkezése során megjelennek, s annak ellenére, hogy bizonyos kérdésekről ma már egészen másként vélekedünk, e munka a diszciplína művelőinek mai napig kiindulási pontja.

Egy szociolingvista számára máig megkerülhetetlen Haugen említett kétkötetes monográfiája, amely az Egyesült Államok Wisconsin államában élő norvég emigráns közösség kétnyelvűségének modern, sokszempontú leírását adja.

ben 35 különböző kétnyelvűség-definíciót gyűjtött össze (Beardsmore 1982); egy korábbi munkámban én magam is elemeztem néhány meghatározást, s arra a következtetésre jutottam, hogy e definíciók a két nyelv megközelítőleg azonos mértékű, az egynyelvűekét majdnem elérő ismeretét megkövetelő meghatározástól a nyelvek passzív értésének rendkívül tág kritériumáig terjednek (vö. Bartha 1993a). Míg az előbbieket sok kétnyelvű beszélőt rekesztenek ki, addig az utóbbiak a másik irányba torzítanak.

Talán a legszélesebb körben elterjedt laikus felfogás, amely a „folyékony-ság” egzakt módon nehezen meghatározható kritériumához kötődik, a Bloomfieldnél már 1933-ban olvasható, „anyanyelvi szintű” nyelvtudás több nyelven. Ezt tükrözi számos szótár és lexikon, mint pl. az *Értelmező kézisztár*, vagy a 60-as, 70-es években a *Webster-szótár* is stb.

Egyes kutatók valamelyik nyelvi készséghez kötik a bilingvizmust. Itt azonban fontos megjegyeznünk, hogy e meghatározások csupán egy-egy dimenzióban vizsgálják a jelenséget egyszer a nyelvi struktúrát, máskor a kétnyelvű lexicont stb. állítva középpontba, nem törődve a jelenség komplexitásával. Itt és most azonban nem vállalkozom arra, hogy a kétnyelvűség egyéni pszicholingvisztikai típusait egyenként számba vegyem és értékeljem.

A szociolingvisztika számára látszólag nincs is szükség a kétnyelvűség egyénekhez kötött meghatározására, hiszen e diszciplína a beszélőközösségek egészét érintő két- és többnyelvűségből indul ki. Minthogy azonban e közösségeket különböző életkorú, nemű, iskolázottságú stb. és kompetenciájú, vagyis eltérő szociológiai és nyelvi háttérű egyének alkotják, elengedhetetlen annak tisztázása, hogy e beszélői csoportok dominánsan egy-, két- vagy többnyelvűnek tekintendők. Ebből a szempontból egy funkcionális, használatközpontú, később természetesen tovább is árnyalható megközelítés látszik a leginkább elfogadhatónak. Eszerint kétnyelvűek azok, akik a mindennapi érintkezéseik során egynél több nyelvet rendszeresen használnak (Grosjean 1982; Skutnabb-Kangas 1990).

Az iménti meghatározásban tehát magán a használaton van a hangsúly, s arra a Weinreich, Mackey, Haugen és Fishman stb. nevével fémjelzett hagyományra megy vissza, amely a kétnyelvűséget kontinuumnak tekinti, mely ott kezdődik, hogy egy beszélő idegen nyelven teljes, jelentéssel bíró megnyilatkozásokat tud létrehozni, s odáig terjedhet, hogy valakit egynél több nyelvi közösségben fognak el anyanyelvi beszélőnek (Haugen 1953).

2. A kétnyelvűség kialakulásáról

Mindazonáltal nincs értelme szigorúan elkülöníteni a kétnyelvűséget mint társadalmi és mint egyéni jelenséget (Adler 1977; Romaine 1989: 23). Akkor igazán nyilvánvaló a kettő közötti kapcsolat, amikor azt vizsgáljuk, hogy bizonyos egyének miért válnak kétnyelvűvé. A többnyelvűség számtalan módon kialakulhat, érintve egyéneket vagy egész beszélői csoportokat. Ugyanakkor az okok többsége univerzális abban az értelemben, hogy nem kötődik földrajzi és időbeli kontextusokhoz.

A bilingvizmus leggyakrabban kisebb vagy nagyobb népmozgásokhoz kapcsolódik, melyet kiválthat természeti katasztrófa, katonai, gazdasági, politikai stb. migráció. Több kutató részletesen elemzi a kialakulás főbb tényezőit (vö. pl. Grosjean 1982: 30—6; Hoffman 1991: 158—63).

a) Nem kis mértékben a katonai megszállásnak, majd az ezt követő gyarmatosításnak köszönhető a latin, görög, arab, spanyol, illetőleg a francia nyelv eredeti határain kívüli elterjedése. Az arab például így vonult végig a Kelet-Mediterráneumon, Észak-Afrikán és az Ibériai-félszigeten; vagy a spanyol hódítás az Újvilágban azt eredményezte, hogy Közép- és Dél-Amerika gyakorlatilag minden országában elterjedt a spanyol nyelv. Nem is oly régen pedig (19. század) az angol és a francia hódított teret Afrikában és Ázsiában. A katonai invázió ugyanakkor nem szükségképpen jár együtt egy új nyelv elterjedésével és a kétnyelvűség megjelenésével, hiszen történetileg is számos példával igazolható a szociolingvisztikában megannyiszor regisztrált megfigyelés a többnyelvűség, valamint egy ország, nép vagy nyelv szimbolikus presztízse között. (Ennek a kódváltással, illetve a nyelvcserevel való szoros kapcsolatát lásd Gál 1987). Talán ezzel is magyarázható, hogy a török hódoltság idején a török nyelv mégsem terjedhetett el oly módon és mértékben, mint például Nagy Sándor korában a görög birodalomban a görög, vagy a Római Birodalomban a latin nyelv.

b) A kétnyelvűség kialakulásának leggyakoribb múltbeli és jelenlegi módja a társadalmi, de főként gazdasági okokra visszavezethető migráció. Az élelemért és a jobb életkörülményekért útra kelő törzsektől (sok száz vagy ezer évvel ezelőtt) a jobb munkalehetőségeket, anyagi érvényesülést kereső 19—20. századi amerikai bevándorlási hullámokon keresztül Nyugat-Európa (Németország, Hollandia, Belgium) török, volt jugoszláv, marokkói stb. vendégmunkás-áradataig számtalan példát föl lehetne sorakoztatni.

c) A kereskedelem szintén vezethet két- vagy többnyelvűséghez, egy-egy nyelv lingua francává válásához: például az ókori görög koiné; a hausza vagy a szuahéli Afrikában; legfőképpen pedig az angol mint a világ legelterjedtebb üzleti nyelve.

d) Politikai és vallási migráció ugyancsak elősegítheti a kétnyelvűség kialakulását. Vallási migrációnak tekinthető a 17. század végén (1685) negyedmillió hugenotta elmenekülése Oroszországba, Angliába, Hollandiába, Amerikába; illetve a majd húsz éve tartó orosz zsidó elvándorlás Izraelbe vagy az Egyesült Államokba. A világ különböző pontjain pedig mindenkor találunk olyan felkelést, forradalmat, háborút, amelynek szükségszerű velejárója a politikai migráció (gondoljunk a jugoszláv utódállamok menekültjeire).

Számos egyéb faktor is elősegítheti a kétnyelvűség kialakulását. Ezek között vannak olyanok, amelyek államilag idéznek elő egy új nyelvi helyzetet. Ilyen például a föderációk létrejötte: Belgium, Svájc, Malajzia stb. esete. A másik lehetőség a nyelvek hivatalos támogatása, mint például 1978 óta a kataláné és a baszké Spanyolországban.

A bilingvissé válásnak ugyan nem mindennapi módja, történetileg azonban mégsem példa nélkül való, amikor politikai házasságok befolyásolják egy ország nyelvállapotát. Ugyancsak spanyolországi példa Kasztíliai Izabel-

la és Aragóniai Ferdinánd 1479-ben kötött házassága, amely a kasztíliai spanyol elterjedését eredményezte. Így 1492-ben Antonio Nebrija már Izabellának ajánlja latin—kasztíliai szótárát és grammatikáját, a kasztíliai spanyol sztenderdizációjának első fontos momentumát.

Az oktatás, a kultúra és az ipari fejlődés szintén eredményezhet többnyelvűséget, motivációit — és a kétnyelvűség létrejött típusait tekintve — ez azonban eltér az előzőektől.

3. A társadalmi kétnyelvűség típusai

Az okok nagymértékben meghatározzák a kialakuló kétnyelvűség típusát és kimenetelét. Összességében azonban a nagyobb csoportokat, közösségeket, esetleg államokat jellemző két- és többnyelvűségre a szakirodalom a társadalmi kétnyelvűség terminust használja³. Gyakran viszont az egynyelvű közösségeket is magában foglaló értelemben is használatos a fogalom arra a szociolingvisztikai tételre utalva, mely szerint az egynyelvű beszélők repertoárja is egyszerűen több változatot, stílust és regisztert tartalmaz, s az ezek közötti választás és váltakozás ugyanolyan szabályosságokat mutathat, mint a kétnyelvű beszélők különálló nyelvei.

A csoportok kétnyelvűsége sokféleképpen osztályozható. Az új nyelv elsajátításának környezete, motivációi, a célnyelv (második nyelv) státusza különböző szempontokat jelenthet. A társadalmi kétnyelvűség vizsgálatakor először határozottan különbséget kell tennünk a *de facto* és a *de jure* kétnyelvűség között, azaz a tényleges szociolingvisztikai helyzet és az államilag deklarált status quo között. Erre azért van szükség, mert ahogy már korábban is utaltam rá, egy állam alkotmányában deklarált egy-, két-, esetleg többnyelvűség a legtöbbször nem tükrözi a valóságos nyelvi helyzetet. A 80-as évek Európájának 36 államából 25 hivatalosan egynyelvű volt (Skutnabb-Kangas 1984: 71). A kelet-európai utódállamok kialakulásával ez a szám csak növekedett. Tehát az olyan — hivatalosan monolingvis — országokban, mint például Franciaország, Németország, Magyarország, Lengyelország vagy a tengeren túl az Egyesült Államok, a népességnek semmiképpen sem elhanyagolható hányada használ mindennapi érintkezéseiben az államnyelv mellett valamilyen más nyelvet is: a hivatalos egynyelvűség tehát arra a többségi közösségre utal, amelyet Kloss (1967: 7) a „nemzeti alapközösség” (national core community) terminussal jellemez.

Mindennek a fordítottja is igaz lehet. Finnország, Kanada hivatalosan két-, Belgium három, Svájc pedig négy nyelvű állam. Az azonban, hogy Belgiumban a flamand (58%), a vallon (41%) és a német (1%) egyaránt használható hivatalos színtereken is, nem vonja maga után, hogy a populáció lakóhelytől, életkortól,

³ Stewart ugyanakkor nemzeti többnyelvűségnek (national multilingualism) nevezi egynél több nyelv használatát ugyanazon politikai alakulaton belül, hozzátéve, hogy e jelenség bizonyos mértékben a világ minden főbb régiójában megtalálható (Stewart 1968: 531).

A második séma szerint a társadalom minden tagja kétnyelvű. Appel és Muysken ide sorolja az afrikai országok nagy többségét és Indiát, de jó példája még e típusnak Paraguay is, ahol a guaraní nem tudta kiszorítani a spanyol, így a funkcionális elkülönülés a kétnyelvűség stabilizálódását eredményezte (Rubin 1968).

A harmadik esetben a két csoport közül az egyik egy-, a másik kétnyelvű. Az utóbbi az adott közösségben kisebbségnek tekinthető, amely nem feltétlenül számszerű, statisztikai kisebbséget jelent, hanem szociológiai értelemben vett „alárendeltséget” a domináns csoporttal szemben (vö. Appel—Muysken 1987: 2). A csoportközi kommunikáció egyirányú, vagyis az érintkezés a leggyakrabban a többségi nyelven történik, s fordítva alig. E típust szemlélteti Grönland esete, ahol az inuitok dánul is megtanulnak, míg a dánul beszélő csoport egynyelvű marad. Vagy ahogy Romaine (1989: 23) fogalmaz: a befolyásosabb hatalmi pozícióban lévő csoport bármely társadalomban rá tudja erőszakolni nyelvét a kevésbé befolyásosra. Például Finnországban a lappok, cigányok és svédek szükségszerűen megtanulnak finnül, miközben a finneknek nem kell tudniuk e nyelveket.

A valóságban aligha léteznek teljesen tiszta helyzetek. E kategóriarendszer mindig meghatározott két nyelvet vesz figyelembe, ugyanakkor tudjuk, hogy például Afrikában az őslakosok sokszor három, négy vagy több nyelven érintkeznek naponta. Mindazonáltal az aktuálisan megjelenő variációk visszavezethetők a fenti alaptípusokra.

Ha az előbbieket alapján megvizsgáljuk azokat az elrendezéseket, amelyekben a magyar nyelv kontaktushelyzetben előfordul, látszik, hogy minden egyes eset a harmadik sémával ábrázolható. A különbségeket a csoportközi kommunikáció iránya mutatja. Míg a Magyarországon élő kisebbségekkel szemben a magyar egynyelvű közösség szociológiailag domináns, a határokon kívül a magyar nyelv jelenik meg kisebbségi kétnyelvű helyzetben a szlovákkal, szerbvel, románokkal, az ausztriai németekkel, az ausztráliai vagy amerikai angolokkal szemben. Megállapíthatjuk tehát, hogy nincs olyan kontaktushelyzet, ahol a magyar egy másik nyelv mellett úgy létezne, hogy a két nyelvet beszélő etnikai csoport egyenként teljesen monolingvis, illetőleg hogy mindkét csoport egyformán kétnyelvű, vagyis a magyart magában foglaló kontaktushelyzetek alapsémája az „egynyelvű többség versus kétnyelvű kisebbség” modell.⁴ A többség-kisebbség — alapvetően konfliktusos — elrendezés meghatározása tehát szükséges, mégsem elégséges feltétele annak, hogy akár a magyarra vonatkozó konkrét megvalósulások közötti differenciálódást tetten érhessük.

A területi elhelyezkedés mint újabb szempont rendkívül fontos ebben a vonatkozásban (vö. Edwards 1992). Ugyanazon nyelv különböző államokban élő beszélői között léteznek érintkező (adjoining) és nem -

⁴ Egy kitétel mégis tennünk kell. Társadalmi kétnyelvűségben természetesen mindig vannak olyan egyének vagy kisebb csoportok, akik vagy amelyek monolingvisek, tehát a többség nyelvét nem beszélik, illetve fordítva, a domináns közösségnek tagjai lehetnek olyanok is, akik a kisebbség nyelvét is megtanulják és rendszeresen használják.

érintkező (non-adjoining) változatok (Edwards 1992: 39—40). A magyar nyelv esetében az előbbit a régióbeli, az utóbbit pedig a szórványmagyarság képviseli. Az anyaországtól, illetve a más azonos nyelvű kisebbségektől való távolság ugyanúgy felelős a kisebbségi nyelv belső fejlődéséért, mint maga az idegen nyelvi környezet, hiszen korlátozott vagy teljesen hiányzik a nyelv sztenderd formájával való folytonos és intenzív érintkezés. Ez olyan helyzetekben okoz gyors változásokat, amikor a kisebbségi változatnak nincsenek vagy csak kis számban vannak sztenderd beszélői: például Burgenland vagy a szórványmagyarság ilyen. Az Egyesült Államokban ezzel szemben a folyamatos latin bevándorlás biztosítja a spanyol nyelv hosszú távú fennmaradását.

A kétnyelvűség szociolingvisztikai alaptípusait tekintve talán a legfontosabb kérdés mégis az, hogy hogyan vált a csoport kisebbséggé, szoros összefüggésben az etnikumok közötti érintkezés körülményeivel. Kisebbségi helyzet ugyanis létrejöhet migrációval és anélkül, ahol ez az új státusz a megváltozott politikai, gazdasági stb. konstelláció eredménye. Célszerű tehát a társadalmi kétnyelvűség két fő fajtáját, az őshonos és az emigráns kétnyelvűséget megkülönböztetni. A két kategória azonban nem egyszerűen a migráció meglétére vagy hiányára utal, hiszen nem tehetünk például egyenlőségjelet a katonai és a gazdasági indíttatású népmozgások közé. Emellett: 1. egy bevándorló csoport nem feltétlenül kerül mindig kisebbségi helyzetbe; 2. sőt, őshonos, változatlan körülmények között, eredeti lakóhelyén élő kisebbség is kivívhat más csoportokkal azonos státuszt. Következésképpen figyelembe kell vennünk egy olyan tényezőt is, hogy az adott kétnyelvű csoport — szociológiailag — milyen szerepet tölt be más csoportokhoz képest: alá-, illetve fölérendelt helyzetben van-e. (Mint láttuk, azonos státuszú csoportok esetén gyakoribb a területi egynyelvűség.) Eszerint négy fő csoport különböztethető meg (Lieberson, Dalton és Johnston 1975: 53, idézi Paulston 1994: 10—2): 1. őshonos — fölérendelt; 2. emigráns — fölérendelt; 3. őshonos — alárendelt; 4. emigráns — alárendelt.

Mínthogy az első két helyzet a legritkább esetben végződik az anyanyelv teljes feladásával, számunkra az utolsó két eset érdekes, amikor az őshonos, illetve a bevándorló csoport kisebbségi, szociológiailag alárendelt helyzetben van. Őshonos kisebbségek esetében (ilyen például a szlovákiai, romániai, kárpátaljai stb. magyarság) jóval nagyobb az esély arra, hogy a kisebbségi nyelv a csoport érintkezési kódjaként fennmaradjon; emigráns helyzetben azonban igen nagy valószínűséggel válik rövid időn belül a befogadó ország nyelve a kisebbség belső kommunikációs eszközévé. Ennek köszönhetően sokan megfeleltetik az őshonos — stabil, illetve az emigráns — átmeneti jelzőpárokat.

Annyi bizonyos, hogy míg az első esetben a bilingvizmus hosszú időn keresztül fennmaradhat, addig emigráns elrendezésben ez a nyelvi helyzet legtöbbször 3-4 generáció alatt megszűnik. Ugyanakkor ellenpéldák is vannak. Csak kettőt kiemelve közülük, a pennsylvaniai német (Amish) ma is létező — történetileg emigráns — nyelv, miközben az őshonos elzászi német fokozatos eltűnésének lehetünk tanúi. E mindkét oldalról hozható ellenpéldák azt sugallják, hogy bármely közösség kétnyelvűsége megragadható egy sokkal inkább nyelvközpontú aspektus, a nyelv megőrzés-nyelvcseré kontinuumán mentén.

Statistikai tény, hogy a bevándorlóknál az új környezetben olyan mértékben és intenzitással alakulhatnak át a közösségi, kommunikációs és nyelvi normák, hogy e folyamat egy rövid ideig tartó — átmeneti — kétnyelvű állapot után a harmadik nemzedéknél a többségi nyelv anyanyelvvé válásában, s majdnem törvényszerűen a kisebbségi nyelv teljes visszaszorulásában, nyelvcsereben, nyelvhalálban⁵ végződhet (Gal 1979; Dressler 1988; Romaine 1989; Campbell és Muntzel 1992). Mindazonáltal igen sok őshonos közösségben is zajlottak és zajlanak le hasonló folyamatok: gondoljunk csak számos kihalt nyelvre (például a dalmát); vagy a mai magyarországi román (Borbély 1993; 1995), szlovák, német stb. közösségekben zajló nyelvcsere. Egyes kutatók szerint (például Lieberson et al. 1975; Paulston 1994) a szociológiailag alárendelt helyzetben lévő őshonos és emigráns közösségekben egyaránt végbemegy a nyelvcsere, csupán a változás ütemében vannak jelentős különbségek (de lásd még Thomason és Kaufman 1988).

4. A kétnyelvű közösségek vizsgálatának főbb kérdései

Bármely kisebbségi helyzetben elkerülhetetlen a többségi csoporttal való érintkezés. Szükségszerű tehát, hogy a csoportok közötti kommunikáció a többség nyelvén folyjék. Ezt nevezhetjük *interetnikus* vagy *külső nyelvcsere*nek (vö.: Bartha 1995b), ami önmagában nem veszélyezteti a kisebbségi nyelv fennmaradását.

A valóban izgalmas szociolingvisztikai kérdés inkább az, hogy mi jellemző a csoporton belüli érintkezésre. Ennek közösségenként és szituációnként eltérő módjai vannak. Ha azonban egy idő után az egymás közti kommunikáció is a környezeti nyelven folyik, az egyértelműen jelzi, hogy visszafordíthatatlanul végbement a nyelvcserefolyamat klasszikus megvalósulása, a csoporton belüli (*intraetnikus*) nyelvcsere. A kisebbségi és a többségi nyelv kontaktusát szimbolikus versengésként kell elképzelnünk, amikor is a nyelvek úgynevezett *nyelvi piacokon* jelennek meg (Bourdieu 1994), amelyekhez pozíciók, előnyök, értékek kötődtek. A nyelvek tényleges értéke szimbolikus társadalmi értéküktől függ. Olyan kérdések merülnek föl, mint hogy

- melyik nyelv használata/tudása jár nagyobb társadalmi, gazdasági presztízzsel;
- melyik lehet a felfelé való mobilitás eszköze;
- fontos-e a nyelv (kisebbségi) identitásörző szerepe stb.

A válaszok nem feltétlenül a környezeti nyelvnek kedveznek, hiszen — ahogy korábban láttuk — a közösségen belüli mindennapi érintkezések is járhatnak előnnyel, főként ha a közösség belső társadalmi, kulturális, netán gazdasági intézményrendszerrel bír.

Nyelvi és nyelven kívüli tényezők együttesen határozzák meg egy-egy konkrét elrendezésben a nyelvfenntartás-nyelvcsere dinamikáját. A kétnyelvű-

⁵ A nyelvcsere és nyelvhalál közötti különbségre lásd pl. Paulston (1994: 9—10) és Bartha (1995a: 42).

ség szociolingvisztikai vizsgálata több aspektus egyidejű alkalmazását, egyfajta holisztikus megközelítést igényel (Bartha 1993; lásd még Sasse 1992: 9). Magam az amerikai magyarok két csoportjában, a detroiti és a New Brunswick-i közösségben zajló nyelvi-társadalmi változásokat vizsgálom (vö. Bartha 1993b) a nyelvcsereben végződő emigráns kétnyelvűséget három szinten elemezve. Úgy gondolom azonban, hogy e modell segítségével, nevezetesen az alábbiakban bemutatandó dimenziók együttes figyelembevételével a kutató bármilyen típusú közösség kétnyelvűségéről meggyőző, egyszersmind átfogó képet adhat.

4.1. Nyelvökölógiai szint

A társadalmi, nyelven kívüli aspektusok egy többdimenziós keretben, nyelvökölógiai szempontból (Haugen 1972), illetve Bourdieu szimbolikus mezőelmélete (Bourdieu 1977; 1994) segítségével értelmezhetők. Mindez magában foglalja a történeti, társadalmi, gazdasági, demográfiai stb. kontextus elemzését, azoknak a faktoroknak a számbavételét, amelyek a jelenlegi szociolingvisztikai helyzethez vezettek. Addig ugyanis, amíg az egyik szituációban hasonló elrendezés a nyelv megőrzésének kedvez, addig máshol nyelvcserehez vezet. A következőkben felsorolok néhány olyan szempontot, amelyeket érdemes minden kétnyelvű közösség esetében figyelembe venni ahhoz, hogy a társadalmi-nyelvi fogalmakat ténylegesen meghatározhassuk.

A nyelvfenntartást és a nyelvcsere befolyásoló néhány tényező:

1. Demográfiai jellemzők (a csoport létszáma, új bevándorlás, elvándorlás stb.)
2. Településstruktúra (falu—város, izoláltság)
3. Etnikai környezet (homogén—vegyes)
4. Az iparosodás és az urbanizáció mértéke
5. A közösség gazdasági és politikai ereje
6. Saját intézmények (iskola, újság, könyvkiadás, tömegkommunikáció, kulturális szervezetek)
7. Vallás
8. Szocioökonómiai státusz (foglalkozás, iskolázottság, jövedelem)
9. Társadalmi szerkezet
10. Belső és külső kapcsolatháló
11. Házassági szokások (endogám v. exogám házasságok, a vegyesházasságok aránya)
12. Etnikai vitalitás
13. Földrajzi távolság az azonos nyelvű közösségektől
14. Az azonos nyelvű közösségekkel való érintkezés intenzitása
15. A kontaktushelyzet eredete
16. A többségi és a kisebbségi nyelv egymáshoz viszonyított presztízse
17. Az érintkező nyelvek strukturális távolsága
18. Az állam nyelv-, ill. kisebbségpolitikája

19. Oktatás (anyanyelvi, kétnyelvű, többségi nyelvi, immersion stb.)
20. A kisebbségi nyelv sztenderdizáltsága (v. a nyelv sztenderd változatával való érintkezés mértéke és mikéntje)
21. Kisebbségi írásbeliség
22. Kisebbségi és többségi nyelvvideológiák
23. Attitűdök stb.

A fentiek között vannak olyan tényezők is, amelyekről nem dönthető el kontextusmentesen, hogy a nyelvfenntartást vagy éppen a nyelvcsere-t segíti-e elő. Ezeket Kloss „ambivalens faktorok”-nak nevezi (1966: 209—10). Két példát említek. Az egyik a csoport szocioökonómiai státuszának egyik meghatározója, az iskolázottság. A magas iskolázottsági szint lehetővé teszi, hogy a csoport értelmiségi életet éljen, kisebbségi nyelvű újságot és iskolát tartson fenn, netán középiskolát vagy főiskolát, egyetemet alapítson. Ez a nyelvmegőrzést erősítő tényező. Másrészt azonban a magas iskolai végzettség együtt jár a foglalkozási és földrajzi mobilitással, a gyors urbanizációval, s azzal az igénnyel, hogy a kisebbség tagjai részt vállaljanak a többségi közösség gazdasági, társadalmi, politikai életében, meggyorsítva ezzel a nyelvi-kulturális asszimilálódást.

A másik ilyen faktorként említeném az állam nyelvi vagy kisebbségpolitikáját. A nyílt vagy burkolt tiltásorientált intézkedések (vö. Skutnabb-Kangas 1990; 1992) szintén hathatnak mindkét irányban, így mindenkor nehéz megjósolni egy adott nyelvpolitikai döntés, például egy nyelvtörvény pontos kimenetelét. Egyik oldalon az erősen tiltó rendelkezések korlátozzák azoknak az — elsősorban hivatalos — színtereknek a számát, ahol a kisebbségi nyelv megjelenhet, ami önmagában a kétnyelvűség stabilitása ellen ható tényező. Ugyanakkor olyan ellenállást is kiválthatnak a kisebbségből, amely erősíti a csoportkohéziót, az összetartozás tudatát.

4.2. A beszélőközösség szintje

A nyelvökológiai tényezők vizsgálata után a második dimenzió a beszélőközösség szintje. A szociolingvisztikai elemzésnek itt olyan kérdésekre kell választ találnia, minthogy milyen tényleges vagy szimbolikus szerepet tölt be a kisebbségi, illetve a többségi nyelv a mindennapi kommunikációban; milyen a kódok közötti munkamegosztás; milyen szociolingvisztikai szabályok alapján történik a nyelvválasztás, a stílusváltás vagy a kódváltás. Ehhez először meghatározandó a kétnyelvű verbális repertoár⁶: a kétnyelvű beszélők rendelkezésére álló nyelvváltozatok, stílusok és regiszterek. Ez az elemzés a közösségi beszéd szokások szintjén határozhatja meg, hogy hol tart a csoport a nyelvfenntartás-nyelvcsere kontinuumán.

⁶ Gal (1979: 65—6) rámutat, hogy a felsőíri kétnyelvű beszélők verbális repertoárja választható stílusokat és nyelveket tartalmaz, így az egy nyelven belüli stílusváltásaik éppen úgy történnek és ugyanazokat a célokat szolgálják, mint a monolingvis beszélőknél.

A nyelvek közötti funkciómegoszlás különösen fontos indikátor ebben a tekintetben. Ahogy Fishman rámutat, társadalmilag szabályozott kétnyelvűség stabil jelenségként csak akkor létezhet, ha funkcionális elkülönülés van a két nyelv között (Fishman 1971: 560). Egyfelől az a közösség, amelyben minden beszélő egyenlő mértékben és egyformán „jól” használja mindkét nyelvet minden kontextusban, nem sokáig maradhat kétnyelvű, hiszen soha nincs szükség egyszerre két nyelvre ugyanazon funkcióban. Ez az ökonomiai tényező biztosítja például a diglosszia stabilitását. Másfelől az is a bilingvizmus megszűnéséhez vezet, ha a közösség tagjai minden szituációban, témában és helyszínen a többségi nyelvet részesítik előnyben. Ez utóbbi a nyelvcseres-szituációk egyik legjellemzőbb jegyének értékelhető.

A nyelvválasztásra vonatkozó adatok tehát azért jelenthetik a szociolingvisztikai vizsgálatok központi részét, mert a beszélőközösség egészét tekintve fontos információkat szolgáltatnak a kétnyelvűség kiterjedéséről, stabil vagy instabil voltáról. A nyelvhasználati kérdőív erre vonatkozó kérdései vagy a részt vevő megfigyeléssel nyert adatok külön-külön is alkalmasak az elemzésre, e két módszer együttes alkalmazása azonban jóval pontosabb eredményekhez vezethet.

A nyelvválasztás vizsgálatától elválaszthatatlan a nyelvhasználati színtér (sociolinguistic domain) fogalma. E megközelítés lényege, hogy a nyelvválasztás a nyelvhasználat egy-egy absztrakt szintjével is leírható, amelyet elsősorban a nyelvi viselkedés funkciója, valamint a célok bizonyos csoportja (vö. Fishman 1972) határoz meg. A Fishman (1965) alapvető munkája címében feltett kérdéssor („Ki beszél, milyen nyelvet, kivel és mikor?”) alapján minden közösségben felsorolhatók általános, elvont nyelvhasználati szinterek, amelyeket maga Fishman később úgy definiál — a számukra való tekintet nélkül —, mint intézményes kontextusokat vagy társadalmi-gazdasági-környezeti előfordulásokat, amelyek segítségével az interakciós helyzetek azon főbb osztályai ragadhatók meg, amelyek meghatározott többnyelvű elrendezésben jelennek meg” (Fishman 1972: 19).

A nyelvhasználati szinterek maguk is társadalmi-kulturális „képződmények”, amelyek intézményesült formában, implicit szabályok szerint rögzítik egy-egy szituációfajta prototipikus résztvevőit, helyét, témáját és a hozzájuk tartozó nyelvi kódot. A nyelvhasználati színtér legfőbb vonása tehát az, hogy prototipikus. A szinterek száma közösségenként eltérő lehet. Fishman (1972) idézett munkájában öt ilyen elrendezést különböztet meg: család, barátság, vallás, oktatás, foglalkozás (munka)⁷. E modell kizárólagos alkalmazhatóságának egyet-

⁷ A szintereket meghatározó összetevők közül a hely (locale; idő és helyszín) különösen fontos (vö. Gumperz 1964). Ugyanis a közösség szervezésében fontos társadalmi intézmények bizonyos, számukban is jól körülhatárolható helyekhez kötődnek: a család, baráti kör, vallás, oktatás, munkahely stb. kategóriái implikálják az intimitás fokát (stílus) éppúgy, mint a szerepviszonyokat. Másfelől ugyanaz a beszélő az egyes szintereken eltérő szerepeket tölt be a különböző céloknak, elvárásoknak megfelelően. A nyelvhasználati formákat tehát olyan indikátoroknak is tekinthetjük, melyek kifejezésre juttatják, hogy a résztvevők az adott elrendezést s a konkrét beszédhelyzetben saját szerepüket hogyan definiálják.

len korlátja az, hogy a kód/változat (nyelv) rubrikába egyszerre csak egyetlen elem kerülhet, ugyanakkor a kétnyelvűek interakcióiban ezek sokszor felváltva, olykor keveredve jelennek meg jelöletlen alapkódként. Éppen ezért az így nyert adatokat, a beszélők önreflexióit szembesítenünk kell a részt vevő megfigyeléssel gyűjtött adatokkal, hogy a tényleges nyelvhasználati/nyelvválasztási szokásokról pontos képet kaphassunk.

A detroiti öregamerikás bevándorlóknak, valamint kint született, második generációs gyermekeknek a nyelvhasználati kérdőív kérdéseire adott válaszaiból, illetve a részt vevő megfigyeléssel gyűjtött adatokból nyert információkat elemezve az angol és a magyar nyelv szinterenkénti megoszlására vonatkozó eredményeket az alábbi módon lehetne összegezni:

Nyelvválasztás az egyes nyelvhasználati szintereken

Adatközlő (életkor)	G1						G2			
	I. (92)	II. (87)	III. (85)	IV. (85)	V. (89)	VI. (91)	VII. (59)	VIII. (61)	IX. (63)	X. (57)
CSALÁD gyerekekkel unokákkal szülők egymással	M M/A M	M/A A M	M A M/A	M/A A M/A	M/A M/A MA	MA A M	A A A	A A A	MA A M	A A MA
MAGYAR KOLÓNIA a) i n f o r m á l i s magyar piknik ünnepek b) f o r m á l i s társ. szervezetek gyűlései	MA MA	MA MA	M MA	MA MA	MA MA	MA MA	MA MA	MA MA	MA A	A MA
LAKÓHELY szomszédokkal közeli boltban	MA M	A A	MA A	A A	M A	A A	A A	A A	A A	— —
ISKOLA alapfokú középfokú	M —	MA A	M —	M A	M —	M —	M A	M A	MA A	A A
EGYHÁZI ÉLET istentisztelet imádkozás társalgás a pappal (+ gyónás) egyházi összejövetel	M M M MA	M M MA MA	M MA MA MA	MA M MA MA	M M M MA	A MA A A	A A A A	MA A A MA	A MA A MA	MA A A MA
MUNKAHELY főnökkel munkatársakkal	M MA	MA MA	MA MA	A A	A MA	A A	A A	A A	A A	A A

SAJTÓ										
magyarországi	M	—	M	M	—	M	—	—	M	—
amerikai, magyar nyelvű	M	M	M	M	M	M	—	—	M	—
amerikai, angol nyelvű	A	A	—	A	A	A	A	A	A	A
RÁDIÓ										
magyar nyelvű adások	M	M	M	M	M	M	—	—	M	—
angol nyelvű adások	A	A	A	A	A	A	A	A	A	A
TELEVÍZIÓ	A	A	A	A	A	A	A	A	A	A

1. Nincs olyan nyelvhasználati szintér, ahol kizárólag a magyar volna használatos.

2. A második generációsok jóval kevesebbszer beszélnek magyarul, mint szüleik.

3. Bár a bevándorló nemzedék a magyart gyakrabban részesíti előnyben, nincs olyan egyén, aki a beszélgetés alapkódjául soha ne választaná az angolt.

4. A templom az egyetlen formális szintér, ahol a magyar dominál a vallás kohéziót, identitást és szolidaritást erősítő szerepének köszönhetően.

5. A nyelvválasztási szokások a családi szférában mentek át a legdrámaibb változáson. Az idősök jelöletlen választása — az egymás közti kommunikációban — még mindig a magyar; gyermekeikkel mindkét, unokáikkal csak az angol nyelvet használják. Az amerikai születésű középkorúak a magyart már csak a szüleikkel, netán magyar származású házastársukkal érintkezve választják. Gyermekeikkel kizárólag angolul beszélnek.

A nyelvek ugyanazon megnyilatkozáson vagy diskurzuson belüli váltakozó használatának, más szóval a kódváltásnak az interakció-központú elemzése szintén e vizsgálati szinten történhet. A kódváltás azonban (éppúgy, mint a kölcsönzés) kétnyelvűségi univerzálé, így nem lehet csak a nyelvmegőrző vagy csak a nyelvcsereközösség azonosítója. Az előfordulási gyakoriság mellett azért mégis mutatkoznak különbségek abban a tekintetben, hogy mely közösség milyen kódváltástípusokat részesít előnyben (vö. Bartha 1992).

4.3. A nyelvi struktúra szintje

Az általam használt modell harmadik vizsgálati szintje, amely a kétnyelvű egyének nyelvi produkcióinak elemzését jelenti, maga a *nyelvi struktúra dimenziója*, amely elválaszthatatlan az előzőtől. A nyelvi funkciók, normák, használati szabályok változása ugyanis erőteljesen érinti a nyelv struktúráját.

A kontaktusban álló nyelvek egymásra hatása következtében megjelenő nyelvi változások természetesen nem minden esetben vezetnek nyelvcserehez. Ott azonban, ahol a közösség szintjén a nyelvcsere regisztrálható, a kétnyelvű egyéneknél mindez az úgynevezett *strukturális nyelvvesztés* folyamatában

jelentkezik, ami kívülről és belülről induló változásokat eredményez az egyén nyelvi rendszerében. A kívülről indukált változások a domináns nyelv direkt hatásának köszönhetők, mint például a szabályaltalánosítás, jelentéskiterjesztés vagy a szintaktikai tükröszerkezetek alkalmazása. A belülről induló változásokban pedig az az alapvető elv tükröződik, miszerint a jelöletlen formák jobban megőrződnek, mint a jelöltek. Ide sorolható az analógiaképzés vagy az egyszerűsítés. A nyelvvesztés különféle megjelenési formái a kétnyelvű beszélők nyelvi produkcióiból elemezhetők. (A kérdés részletesebb bemutatására lásd Bartha 1995a).

Az amerikai magyarok esetében látványos különbségek mutatkoztak az első és a második generáció nyelvvesztési tüneteit illetően. Míg a bevándorlóknál az úgynevezett lexikonvesztés a legjellemzőbb jegy, addig a második generációban már minden nyelvi szinten tetten érhetők redukciós, szimplifikációs tendenciák.

A szókölcsönzés ténye és a nyelvcseré között nincs ugyan direkt összefüggés, de a relatív gyakoriság, valamint a szófaji megoszlás és a szemantikai típusok már árulkodók lehetnek. A még Magyarországon született első nemzedék nyelvi produkcióiban szembevetendő a kölcsönzések rendkívül magas aránya, ahol az új valóság elemeire referáló kulturális kölcsönelemek (használati tárgyak stb.) mellett alapnyelvi kölcsönzések (testrészek nevei, rokonságnevek stb.) is szép számmal előfordulnak:

Használati tárgyak

a) A lakás berendezésével kapcsolatos kifejezések: *bakszi* (< *box* 'doboz'), *dzsank* (< *junk* 'szemét'), *ejzbakszi* (< *ice-box* 'hűtőláda, fagyasztó'), *erkondisön* (< *air-conditioner* 'légkondicionáló berendezés'), *förnesz* (< *furnace* 'kályha'), *hok* (< *hook* 'kampó, fogas'), *pikcső-picsér* (< *picture* 'kép'), *rédijó* (< *radio* 'rádió'), *tívi* (< *TV* 'televízió').

b) Közlekedési eszközökkel összefüggő kifejezések: *bájszik* (< *bicycle* 'kerékpár'), *basz* (< *bus* 'autóbusz'), *karé* (< *car* 'autó'), *tájer* (< *tyre* 'gumiabroncs'), *trektor* (< *tractor* 'traktor').

Házzal, lakóhellyel kapcsolatos kifejezések

apszterz (< *upstairs* 'emelet'), *bészmen* (< *basement* 'az utca szintje alatt lévő szoba, pincészoba'), *bet* (< *bath* 'fürdőkád'), *elmuffol* (< *move* 'elköltözik'), *förszt flór* (< *first floor* 'földszint'), *porcs* (< *porch* 'tornác, veranda'), *rent* (< *rent* 'lakbér'), *szájdvók* (< *side-walk* 'járda'), *szeksön* (< *section* 'körzet, negyed'), *sztóf* (< *stove* 'főzésre és sütésre alkalmas eszköz, sütő') stb.

Rokonsági kapcsolatok

bradör (< *brother* 'báty'), *femili* (< *family* 'család'), *gremma* (< *grandma* 'nagyamama'), *hani* (< *honey* 'édesem': megszólítás), *kapol* (< *couple* 'házaspár'), *madör* (< *mother* 'édesanya'), *sziszter* (< *sister* 'leánytestvér'), *vájf* (< *wife* 'feleség') stb.

A második generáció nyelvhasználatára mind a kívülről, mind pedig a belülről indukált változások jellemzőek (Bartha 1995a: 36—41):

Jelentéskiterjesztés:

Vigyázta ('őríz') azt a pénzet [ti. biztonsági őr].
Hét *director* (= igazgató), mind *vigyáz* ('felügyel') valami másra.
Öt évig *vigyáztam* az anyámat ('gondoz, gondot fordít').

Tükörfordítás:

Az ő fényképezőgépe nem jól van. (He's camera is not OK.)
Vegyél egy vizgát. (Take an exam.)

Szabályáltalánosítás fonológiai szinten:

k^cidobnak, k^cüldeni, p^capának, p^céznük, t^cegnap stb.
törleszt^ceni, odat^ceszi, leg^cőbbet
arsza (arca), *hunszutok* (huncutok), *eszer* (egyszer), *szérna* (cérna), *franzia* (francia), *szipő* (cipő)
töbet, meni, otan, látam, számítotam, elvesztetem (= elvesztettem), *szível* (= szívvel), *szeretem* (= szerettem), *kelet* (= kellett), *nevetem* (= nevettem) stb.

Az alanyi és tárgyias ragozás közötti ingadozás:

Akkor *megvettünk* az új kocsit, azt muszáj törleszteni.
Az olyan durva egy ember volt, nem *tudott*, hogy kellett foglalkozni az asszonyokkal.
Erzsi meg *dugdosott* nekem a mikrofont.
Nekem akar adni pénzet, hogy ne *beszéljem*.
Senki se *tudta* mit gondolni*.

A -*t* tárgyrag használata:

Megkapta a *szívszédítés*.
Leírtam *minden*, ami kell.
Az én apám egy *kicsi* lusta.
kőt, tükört, lépéset, pénzet, másot, papírot, masszázst stb.

Az igekötők használata:

Nem gondolják, hogy mennyi pénzet fognak b e kapni.
(Nem tudják, hogy mennyi pénzt fognak kapni/beszedni.)
E l dolgozta az egész napot.
(Végigdolgozta az egész napot.)
Engem nem tudsz m e g fizetni. ['lefizetni']
(Engem nem tudsz lefizetni/lepénzteni.)

* Ez utóbbi példa egyidejűleg magyarázható az angol *Nobody knew what to think* tükörfordításaként is.

Ilyen huncutságokat e l próbált volna csinálni.
(Ilyen huncutságokat próbált volna véghezvinni.)

Analitikus vonások, fölösleges névmások stb.:

Nem akarok dicsekedni, most is mikor *én* bemegyek, *én* bujkálva megyek oda.
Én mondtam, de *én* nem tudok akkor máma este aludni.
Mindég *ő* viccelt, még azon napon, amilyenn meghalt, még akkor is.
Az idősebb bátyám *ő* Floridába van, *ő* nyugdíjba van.

Mikor *én* kicsi vótam, *ki lehetett menni* nekünk az utcára.

Meg *lehet mondani*, mit gondol róla.

Mikor az van rajta [ti. rádióműsor] ... *nem szabad* a gyerekeknek *beszél*ni.

Mint ahogy a kétnyelvűség jelensége általában, úgy szociolingvisztikai aspektusa is rendkívül bonyolult, szerteágazó kérdés. Természetesen a nyelvi struktúra vagy az extralingvális tényezők önmagukban is vizsgálhatók, ennek ellenére úgy gondolom, hogy csak egy több szempontot egyszerre érvényesítő megközelítés lehet alkalmas arra, hogy segítségével a bármely kétnyelvű közösségben zajló nyelvi, illetőleg társadalmi folyamatokat megragadhatjuk. Az előbbieken a társadalmi kétnyelvűség jelenségének körvonalazásán túl egy ilyen megközelítés bemutatására tettem kísérletet.

SZAKIRODALOM

- Adler, M. 1977. *Collective and Individual Bilingualism*. Helmut Buske Verlag. Hamburg.
- Appel, René—Muysken, Pieter 1987. *Language contact and bilingualism*. Edward Arnold. London.
- Bartha Csilla 1992. A nyelvek közötti érintkezés univerzáléi: Néhány adalék a kódváltás kérdésköréhez. *Emlékkönyv Rácz Endre professzor születésének 70. évfordulójára*. Budapest. ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék. 19—28.
- Bartha Csilla 1993a. Mindég csak magyarul beszélünk ALL THE TIME: Magyarnak lenni túl a Kecegárdán. *Nyr.* 17. évf. 4: 491—5.
- Bartha Csilla 1993b. *Egy amerikai magyar közösség nyelvhasználatának szociolingvisztikai megközelítései*. Kandidátusi értekezés, Budapest.
- Bartha Csilla 1995a. A nyelvvesztés néhány rendszerbeli szimptomája amerikai magyarok nyelvhasználatában. In: Laczkó Krisztina szerk.: *Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára*. ELTE. Budapest. 34—45.
- Bartha Csilla 1995b. Nyelvcseré, nyelvvesztés: Szempontok az emigráns kétnyelvűség vizsgálatához. In: Kassai Ilona szerk. *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*. Az MTA Nyelvtudományi Intézetének Élőnyelvi Osztálya. Budapest. 37—47.
- Beardmore, Baetens 1982. *Bilingualism: Basic Principles*. Avon: Multilingual Matters, 1. Cleverdon.
- Bell, R. T. 1976. *Sociolinguistics: Goals, Approaches and Problems*. Batsford. London.
- Bloomfield, Leonard 1933 (1962⁸). *Language*. Allen and Unwin. London.
- Borbély Anna 1993. Az életkor, a nem és az iskolázottság hatása a magyarországi románok román és magyar nyelvválasztására. *Hungarológia* 3. Budapest. 73—85.
- Borbély Anna 1995. Attitűd és nyelvválasztás egy magyarországi román közösségben. In: Kassai Ilona szerk. *Kétnyelvűség és magyar nyelvhasználat*. Budapest. 287—97.

- Bourdieu, Pierre 1977. The economics of linguistic exchanges. *Social Science Information* 16: 645—68.
- Bourdieu, Pierre 1994. *Language and Symbolic Power*. Mass.: Harvard University Press. Cambridge.
- Campbell, L.—M. C. Muntzel 1992. The structural consequences of language death. In: Dorian, N. C. szerk.: *Investigating obsolescence: Studies in language contraction and death*. Cambridge University Press. Cambridge. 181—97.
- Chomsky, Noam 1965. *Aspects of the Theory of Syntax*. MIT Press. Cambridge.
- Dorian, Nancy C. 1980. Language Shift in Community and Individual: The Phenomenon of the Laggard Semi-speaker. *International Journal of the Sociology of Language*. 25: 85—94.
- Dorian, Nancy C. 1981. *Language Death*. University of Pennsylvania. Philadelphia.
- Dressler, Wolfgang U. 1988. Language death. *Linguistics: The Cambridge Survey*. Newmeyer, F. szerk. IV: 184—92. Cambridge University Press. Cambridge.
- Edwards, John 1992. Sociopolitical Aspects of Language Maintenance and Loss: Towards a Typology of Minority Language Situations. *Fase et al.* 37—54.
- Fishman, Joshua A., V. C. Nahirny, J. E. Hofman, R. G. Hayden 1966. *Language Loyalty in the United States: The Maintenance and Perpetuation of Non-English Mother Tongues by American Ethnic and Religious Groups*. Mouton. The Hague.
- Fishman, Joshua A. 1972. The Relationship between Micro- and Macro-Sociolinguistics in the Study of Who Speaks What Language to Whom and When. In: Pride, J. B. és J. Holmes szerk. 15—32.
- Fishman, Joshua A. 1971. Sociolinguistic perspective on the study of bilingualism. In: Fishman, J. A., R. Cooper, and R. Ma szerk. *Bilingualism in the Barrio*. Indiana University Press. Bloomington.
- Gal, Susan 1979. *Language Shift: Social Determinants of Linguistic Change in Bilingual Austria*. Academic Press. New York.
- Gal, Susan 1987. Codeswitching and consciousness in the European periphery. *American Ethnologist* 14. 4: 637—53.
- Gal, Susan 1991. Mi a nyelvcsere és hogyan történik? *Regio. Kisebbségtudományi Szemle* 1: 66—76.
- Gonzo, Susan—Saltarelli, Mario 1983. Pidginization and Linguistic Change in Emigrant Languages. Andersen, Roger W. (szerk.) 181—97.
- Grosjean, François 1982. *Life with Two Languages: An Introduction to Bilingualism*. Harvard University Press. Cambridge.
- Gumperz, J. 1964. Linguistic and social interaction in two communities. *American Anthropologist* 2: 137—54.
- Haugen, Einar 1953. *The Norwegian language in America: A study in bilingual behaviour*. University of Pennsylvania Press. Philadelphia.
- Haugen, Einar 1972. The Ecology of Language. Haugen, Einar: *The Ecology of Language*. Stanford University Press. Stanford. 325—39.
- Hoffmann, Charlotte 1991. *An Introduction to Bilingualism*. Longman. London—New York.
- Hymes, Dell H. 1972. On Communicative Competence. Pride, J. B. (szerk.) 1972. *Sociolinguistics*. 69—93. Penguin Books. London.
- Kloss, Heinz 1966. German-American Language Maintenance Efforts. *Fishman et al.* 206—52.
- Kloss, Heinz 1967. Types of Multilingual Communities: A Discussion of Ten Variables. Lieberson, Stanley (szerk.) 1967. 7—17.
- Leopold, W. F. 1939—1949. *Speech Development of a Bilingual Child*. 1—4. köt. Northwestern University Press. Evanston.
- Lieberson, Stanley (szerk.) 1967. *Explorations in Sociolinguistics*. Indiana University Research Center in Anthropology, Folklore, and Linguistics. The Hague-Bloomington. Mouton. (*International Journal of American Linguistics*. II. 33. [1967.]: 4.)
- Lieberson, S., G. Dalto and M. E. Johnston 1975. The Course of Mother Tongue Diversity in Nations. *American Journal of Sociology* 81 (1): 34—61.
- Mackey, William 1967. *Bilingualism as a world problem*. Harvest House. Montreal.

- Paulston, Christina Bratt 1994. *Linguistic Minorities in Multilingual Settings*. John Benjamins. Amsterdam/Philadelphia.
- Pride, J. B.—Holmes, Janet (szerk.) 1972. *Sociolinguistics: Selected Readings*. Penguin Books. Harmondsworth.
- Romaine, Suzanne 1989. *Bilingualism*. Basil Blackwell. Oxford.
- Ronjat, J. 1913. *Le développement du langage observé chez un enfant bilingue*. Champion. Paris.
- Rubin, J. 1968. *National bilingualism in Paraguay*. Mouton. The Hague.
- Sasse, Hans-Jürgen 1992. Theory of language death. In: Brezinger, Matthias szerk. *Language Death. Factual and Theoretical Explorations with Special Reference to East Africa*. Mouton de Gruyter. Berlin. 7—31.
- Skutnabb-Kangas, Tove 1988. *Bilingualism or Not: The Education of Minorities*. Multilingual Matters. Clevedon, Avon.
- Skutnabb-Kangas, Tove 1990. *Language, Literacy and Minorities: A Minority Rights Group Report*. The Minority Rights Group. London.
- Skutnabb-Kangas, Tove 1992. Nyelvi emberi jogok. *Korunk* 5: 82—6.
- Stewart, William A. 1968. A Sociolinguistic Typology for National Multilingualism. In: Fishman, J. A. szerk. *Readings in the Sociology of Language*. Mouton. The Hague. 531—45.
- Thomason, Sarah Grey and Kaufman, Terrence 1988. *Language Contact, Creolization, and Genetic Linguistics*. University of California Press. Berkeley and Los Angeles.
- Weinreich, Uriel 1953. *Languages in Contact: Findings and Problems*. Linguistic Circle. New York.

Bartha Csilla

iván vagy iván?

Helyesírásunkat sokan — alaptalanul — túlbonyolítottak tartják. Ennek majdhogynem éppen az ellenkezőjét bizonyítja az, hogy az egyik — éppen a leggyakoribb igéket felsorakoztató — igecsaládnak, az *sz-es* és *v-s* változatú igéknek az *i* tövű csoportjában hiába keresünk határozói igenévi alakokat, tudniillik az *i* tövű *hisz*, *visz*, *iszik* igékéit. S mivel ez nem csupán helyesírási, hanem tótani és nyelvhasználati probléma is, érdemes árnyaltabban megvizsgálni a kérdést.

Az általánosan elterjedt nézet szerint az *sz-es* és *v-s* változatú igék közül az *e* tövűeknek négy, az *i* tövűeknek három tövváltozatuk van: 1. *tesz(-)*, *hisz(-)*; 2. *tev-*, *hiv-*; 3. *te-*, *hi-*; 4. *té-*, $\emptyset$. Az akadémiai nyelvtan általában felveszi a négy tövváltozatot (Károly 1961: 318); az egyetemi tankönyv pedig azt állítja, hogy az *sz-es* és *v-s* tövű igéknek „négy tövváltozatuk van [...], kivétel az *iszik* és a *hisz*, mert ezeknek nincs hosszú magánhangzós változatuk” (Velcsovne 1968: 99), s rögtön említi is a *vígy* példáját (Velcsovne 1968: 100). 1984-ben az AkH.¹¹ által a korábbiakhoz képest megváltozott a *hivő* szóalak *hivő-re* (nyilván a *hiv-hű* analógiás hatására) (AkH.¹⁰ 154.; AkH.¹¹ 219.), s ez a helyzetet annyiban módosította, hogy immáron csupán az — ikessége folytán amúgy is némiképp eltérő — *iszik*-nek nem tartjuk számon hosszú magánhangzós tövváltozatát. Az *i* tövűek határozói igenévi alakjáról az említett forrásokban nem esik szó.

A kérdés feldolgozatlanságát jelzi, hogy sem helyesírásunk nem foglalt e kérdésben soha állást (AkH.¹⁰, AkH.¹¹, HTSz., HKsz., a korábbiakban sem: vö. Fábíán 1967 és Szemere 1974 vonatkozó részeivel — sehol sincs nyoma a prob-